

Original Article

A Selective Version of the *Shahnameh* Stories for Presentation to Mahmud of Ghazni

Seyed Ali Mahmoudi Lahijani¹

1. Introduction

The dispersion of the panegyrics to Sultan Mahmud of Ghazni throughout the *Shahnameh*, in terms of their placement and the sequence of the narratives, lacks a clear logical justification if one assumes that a complete version of the work was presented. It may therefore be supposed that Ferdowsi did not incorporate these eulogies in a unified and systematic manner into the original version of the *Shahnameh*, or that they were added to the text by scribes in later periods, particularly after the poem had gained widespread renown. Moreover, certain verses at the beginning of the story of Khosrow and Shirin allude to Ferdowsi's failure to secure Mahmud's patronage and to the indifference of the Ghaznavid court an observation that may further complicate the question of the fate of the presentation copy and the manner of its reception. On this basis, drawing on the available evidence, the present study strengthens the hypothesis that the scattered nature of Mahmud's panegyrics is not the result of later interpolations, but rather reflects the structure of a selective version that Ferdowsi prepared during the course of composing the *Shahnameh* for presentation to Mahmud of Ghazni.

2. Literature Review

Scholars hold differing views regarding the time and manner in which the panegyrics to Mahmud of Ghazni were incorporated into the *Shahnameh*, as well as the date of its dispatch to the Ghaznavid court.

---

1. PhD in Persian Language and Literature, Islamic Azad University Najafabad Branch, Najafabad, Iran email: mahmoudi4324@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-0377-4418>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2026.242819.1451>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Taqizadeh, Raja'i, Atash, Riahi, Kazzazi, Nahvi, Khaleghi-Motlagh, and Aydenlu argue that the panegyrics to Mahmud were composed after 400 AH, since Ferdowsi refers in the *Shahnameh* to the remission of taxes, an act that would have occurred either after the famine in Khurasan in 401 AH or following Mahmud's Indian campaigns in 406 and 409 AH.

Ritter, for his part, believed that the *Shahnameh* was sent to the Ghaznavid court "in installments".

Nevertheless, these views have paid comparatively little attention to the relationship between the placement of the panegyrics within the text and the form of the presentation copy itself.

3. Methodology

The present study adopts an analytical-historical method and, drawing on internal textual evidence from the *Shahnameh*, examines the content of the panegyrics, the probable time of their composition, and their position within the narrative structure of the *Shahnameh*. It seeks to clarify the logic behind the dispersion of these eulogies and to propose a plausible reconstruction of the structure of the presentation copy prepared by Ferdowsi.

4. Discussion

The prevailing assumption among many *Shahnameh* scholars is that Ferdowsi sent a "complete version" of the *Shahnameh* to the court at Ghazni; however, the dispersion of the panegyrics to Mahmud of Ghazni within the poem is not compatible with such an assumption. If Ferdowsi had intended to present a complete *Shahnameh*, the eulogies would have been expected to appear at the beginnings of the volumes or at least at the opening of the most important narratives, whereas no such pattern is observable in the text. The absence of this pattern suggests that the prevailing assumption should be reconsidered and that the actual form of the presentation copy must be re-examined.

It may be hypothesized that Ferdowsi, rather than sending a complete *Shahnameh*, presented to the Ghaznavid court a selective compilation of the stories he had completed by that time or during the composition of which he had composed panegyrics to Mahmud, assembled in a separate volume. On this basis, the panegyrics to Mahmud mark the boundaries of those sections of the *Shahnameh* that were prepared to introduce Ferdowsi's work to the court. This selective version was not conceived independently, but was designed during the composition and completion of the *Shahnameh* and was subsequently, for presentation purposes, likely extracted from the poem and fair-copied.

Thus, by distinguishing the stories in which Ferdowsi inserted panegyrics to Mahmud, one may posit the existence of a coherent selective collection that he arranged for presentation to the court at Ghazni and for introducing his work. Some historical sources, however, such as *Chahar Maqala* by Nizami Aruzi describe the *Shahnameh* as having been presented as a complete work. This report offers only a general picture of the process of composition and presentation, and it should be noted that such accounts are typically late relative to the completion of the poem (400 AH) and contain numerous inconsistencies and contradictions. Therefore, while internal textual evidence alone is not conclusive, taken together and in light of the limitations of the historical sources, it strengthens the hypothesis of a selective presentation version prepared for Mahmud of Ghazni.

5. Conclusions

An examination of the dispersion and placement of the panegyrics to Mahmud of Ghazni within Ferdowsi's *Shahnameh* indicates that the assumption of a complete, polished, and unified version having been sent to the court at Ghazni is not supported by the evidence. The panegyrics are not only inconsistent in terms of their location, order, and coherence, but they also overlap temporally with specific stages of the poem's composition, clearly preceding the completion of the entire work. These findings reinforce the likelihood that Ferdowsi composed the panegyrics during the course of creating the *Shahnameh*, rather than after its completion.

A historical analysis of the panegyrics, coupled with evidence regarding Ferdowsi's age, suggests that their composition most likely occurred within a limited period, between 390 and 394 AH, a time that coincides with the consolidation of Mahmud of Ghazni's political power and the poet's hope of securing courtly patronage. From this perspective, the panegyrics to Mahmud should be understood not as later interpolations by scribes, but as part of Ferdowsi's strategy for preparing a presentation copy: a version in which the poet, while continuing to compose the *Shahnameh*, selected certain narratives for submission to the court.

Based on this analysis, it can be concluded that the presentation copy of the *Shahnameh* sent to Mahmud of Ghazni was not a complete version of the poem, but a selective compilation of composed stories. The selection was deliberate rather than random, guided by themes such as military victory, territorial expansion, political legitimacy, justice, and the portrayal of the ideal king, while tragic episodes or narratives highlighting weakness, failure, or crises of royal legitimacy were omitted. The concentration of panegyrics in stories such as the Great War of Kay Khosrow, Daqiqi's Sayings, Ferdowsi's Sayings, the Seven Labors of Esfandiyar, Rostam and Shaghad, the reign of Darab, the Arsacids, Shapur son of Ardashir Babakan, Yazdegerd the Wrongdoer, and the contents of the Letter of Nowshinrowan to his son Hormazd, attests to this intentional selection.

Moreover, the opening verses of the story of Khosrow and Shirin, in which Ferdowsi laments the indifference of the Ghaznavid court and his own failure to attract Mahmud's attention, provide a crucial indication for reconstructing the fate of this presentation copy. These verses suggest that the selective *Shahnameh*, at least in the form Ferdowsi had intended, was not accepted, and that this failure and the consequent shift in audience is reflected within the text itself.

Keywords: Ferdowsi's *Shahnameh*, presented version of the *Shahnameh*, Mahmud of Ghazni, royal praises, selective version of the *Shahnameh*

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۹، شماره ۱، (پیاپی ۹۰ / ۱) بهار و تابستان ۱۴۰۵

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۵ تا ۳۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۶

نسخه‌ای گزینشی از داستان‌های شاهنامه برای تقدیم به محمود غزنوی

سید علی محمودی لاهیجانی^۱

چکیده

پژوهش‌های پیشین درباره تقدیم شاهنامه فردوسی به محمود غزنوی بیشتر بر فرض ارسال نسخه کامل شاهنامه تأکید دارند، اما پراکندگی مدایح محمود در شاهنامه نشان می‌دهد که این فرض نیازمند بازنگری است. از این رو پرسش اصلی این است که نسخه تقدیمی شاهنامه به محمود غزنوی چگونه بوده و چه اهدافی را دنبال می‌کرده است. این مقاله به روش تحلیلی - تاریخی و با تکیه بر شواهد درون‌متنی شاهنامه نشان می‌دهد که فردوسی احتمالاً نسخه‌ای گزینشی از داستان‌های سروده شده و در حال سرودن را فراهم آورده و با افزودن مدایح محمود غزنوی، آن را به دربار غزنه فرستاده است. تحلیل مدایح محمود در ابتدای برخی داستان‌ها نشان می‌دهد که فردوسی هم‌زمان با سرودن داستان‌ها، مدایح محمود را برای نسخه‌ای تقدیمی سروده و از میان داستان‌های سروده شده نیز مواردی را با موضوع پیروزی در جنگ‌ها، کشورگشایی، مشروعیت سیاسی و دادگستری و عدالت شاه انتخاب کرده است. فهرست این داستان‌ها شامل جنگ بزرگ کیخسرو، سخن دقیقی، سخن فردوسی، هفت‌خوان اسفندیار، رستم و شغاد، پادشاهی داراب، اشکانیان، پادشاهی شاپور پسر اردشیر بابکان، پادشاهی یزدگرد بزه‌گر و گفتار اندر نامه‌نوشین‌روان به پسرش هرمزد بوده است. انتخاب این داستان‌ها کاملاً آگاهانه بوده و با اهداف تبلیغی - سیاسی انجام گرفته و داستان‌های تراژیک یا نمونه‌هایی که ضعف و شکست شاهان را نشان می‌دهد، کنار گذاشته شده است. همچنین شواهد نشان می‌دهد که این نسخه گزینشی پذیرفته نشده و فردوسی، در پی این ناکامی، گلابه و درخواست خود را

۱. دانش‌آموخته دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. Mahmoudi4324@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-0377-4418>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2026.242819.1451>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

در مقدمه داستان خسرو با شیرین بیان کرده است.

کلیدواژه‌ها: شاهنامه فردوسی، نسخه تقدیمی شاهنامه، محمود غزنوی، مدایح شاهی، نسخه گزینشی شاهنامه

۱. مقدمه

بر اساس اشاره‌های پراکنده فردوسی در شاهنامه، پژوهشگران آغاز سرایش شاهنامه را پس از مرگ دقیقی طوسی (۳۶۷ق) و در حدود سال ۳۷۰ق دانسته‌اند (ریاحی، ۱۳۸۲: ۵۰؛ ۱۳۸۹: ۹۰-۹۵؛ خالقی مطلق، ۱۳۹۳، ج ۱: سی و چهار-سی و پنج). فردوسی در بخش‌هایی از شاهنامه به این موضوع اشاره کرده که شاهنامه را سال‌ها نزد خود نگه داشته و آن را به هیچ پادشاهی تقدیم نکرده است، اما با شنیدن آوازه محمود غزنوی تصمیم گرفته شاهنامه را به نام او درآورد (فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۵: ۱۷۷، ب ۱۰۵۳). این اشاره‌ها، همراه با جایگاه مدایح محمود در متن کنونی شاهنامه، این پرسش را پیش می‌کشد که آیا فردوسی نسخه‌ای کامل، منقح و آراسته به مدایح محمود غزنوی برای دربار فرستاده یا در تنگ‌دستی و پیری، نسخه اصلی شاهنامه را، بی‌آنکه فرصت پاک‌نویس داشته باشد، به دربار غزنه فرستاده است.

پراکندگی مدح‌های محمود غزنوی در شاهنامه - به جز دو مدح آغاز و انجام کتاب - از نظر جایگاه و ترتیب داستان‌ها، توجیه منطقی و روایی روشنی ندارد؛ به همین دلیل می‌توان احتمال داد که فردوسی مدایح محمود را به صورت یکپارچه و نظام‌مند در نسخه اصلی شاهنامه نگنجانده یا این سروده‌ها در دوره‌های بعد، به‌ویژه زمانی که شاهنامه شهرت یافته، به دست کاتبان به شاهنامه افزوده شده است. افزون بر این، بیت‌هایی در آغاز داستان خسرو با شیرین از ناکامی فردوسی در جلب حمایت محمود و از بی‌اعتنایی دربار غزنه حکایت دارد؛ نکته‌ای که می‌تواند بر ابهام درباره سرگذشت نسخه اهدایی و نحوه پذیرش آن بیفزاید.

بر این اساس، پژوهش حاضر با تکیه بر شواهد موجود و تحلیل شاهنامه می‌کوشد به ابهام‌های مربوط به چگونگی شاهنامه تقدیمی فردوسی به محمود غزنوی، منطق پراکندگی مدح‌ها در متن و جایگاه این مدح‌ها در فرایند شکل‌گیری یا بازنویسی شاهنامه پاسخ دهد و تصویری روشن‌تر از ساختار و کیفیت نسخه اهدایی به دربار غزنه ارائه کند.

۱-۱. بیان مسئله و پرسش‌های پژوهش

با وجود شواهدی که نشان می‌دهد فردوسی تصمیم داشته شاهنامه را به دربار غزنه بفرستد، ویژگی‌های نسخه تقدیمی از نظر کیفیت، حجم و چینش داستان‌ها همچنان ناشناخته است. یکی از مهم‌ترین و دشوارترین مسئله‌ها در این زمینه، جایگاه و منطق پراکندگی مدح‌های محمود غزنوی در سراسر شاهنامه است؛ زیرا این پراکندگی تصویری مخدوش از نسخه تقدیمی شاهنامه ارائه می‌کند. در نگاه نخست، برخی مدایح در مواضعی آمده است که با بخش‌های دیگر پیوند آشکاری ندارد و همین امر پرسش‌هایی را پیش می‌کشد.

این فرض مطرح است که فردوسی شاهنامه را به پایان رسانده و پس از اتمام کار، به ابتدا و انتهای برخی داستان‌ها مدح‌هایی افزوده است. اگر این فرض درست باشد، مسئله مهم آن است که چرا این مدح‌ها با ترتیب داستان‌های شاهنامه هماهنگ نیست؟ چه ضرورتی فردوسی را واداشته است که در مواضعی نامتناسب به ستایش محمود بپردازد؟

پژوهش حاضر با روش تحلیلی - تاریخی و با تکیه بر شواهد درون‌متنی شاهنامه، به بررسی محتوای مدح‌ها، زمان احتمالی سرایش آنها و جایگاهشان

در ساختار روایت‌های شاهنامه می‌پردازد و می‌کوشد منطق پراکندگی این مدح‌ها را روشن کند و تصویری محتمل از ساختار نسخه تقدیمی فردوسی ارائه دهد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

پژوهشگران درباره زمان و چگونگی افزوده شدن مدح‌های محمود غزنوی به شاهنامه و زمان ارسال آن به دربار غزنه دیدگاه‌های متفاوتی دارند. روایت غالب این است که فردوسی پس از تاج‌گذاری محمود، تصمیم گرفته است که شاهنامه را به نام او درآورد و از همین رو، پس از پایان کار، بیت‌هایی در ستایش او سروده و آنها را در بخش‌های مختلف شاهنامه جای داده و سپس نسخه‌ای کامل از اثر را برای محمود غزنوی فرستاده است. بر این اساس، محیط طباطبایی (۱۳۵۶: ۶۹-۶۵) احتمال داده است که ستایش محمود غزنوی در دیباچه شاهنامه پس از سال ۳۹۳ ق سروده شده است تا به شاهنامه‌ای افزوده شود که در سال ۴۰۰ ق به محمود تقدیم می‌شود. رجایی (۱۳۴۶: ۲۸۳) و صفا (۱۳۸۹: ۱۸۲-۱۹۰) اشاره‌های متعدد فردوسی به ۶۵ سالگی و پیوند این اشاره‌ها با مدح محمود را نشانه آن می‌دانند که تصمیم نهایی فردوسی برای تقدیم شاهنامه، در ۳۹۴ ق یا ۳۹۵ ق گرفته شده است که این تصمیم پس از سال ۴۰۰ ق عملی می‌شود. مینوی (۱۳۵۴: ۳۵-۴۰)، محیط طباطبایی (۱۳۶۹: ۱۳۳-۱۴۱؛ ۲۲۴-۲۳۵؛ ۳۰۹-۳۱۸)، ریاحی (۱۳۸۹: ۱۲۳) و نفیسی (۱۳۹۰: ۸۰) نیز معتقدند که فردوسی در ۳۸۴ ق شاهنامه‌ای نسبتاً کامل سروده و تا سال ۴۰۰ ق یا اندکی پس از آن (۴۰۲-۴۰۱ ق) در پی تهذیب و تکمیل شاهنامه بوده و سپس آن را به دربار غزنه فرستاده است.

همچنین تقی‌زاده (۱۳۴۹: ۲۰۲-۲۰۴) بر این نظر است که نسخه پایانی شاهنامه در سال ۴۰۰ ق فراهم نبوده و شواهد سرخوردگی فردوسی از محمود غزنوی و بدگویی خواجه احمد حسن میمندی، آن‌گونه که در برخی مقدمه‌های شاهنامه آمده است، نشان می‌دهد که ارسال شاهنامه به دربار احتمالاً پس از ۴۰۲ ق انجام گرفته است. ریاحی (۱۳۸۲: ۴۰-۵۱ و ۵۸؛ ۱۳۸۹: ۱۱۹-۱۲۸) نیز بر آن است که فردوسی در ۶۵ سالگی (۳۹۴ ق یا ۳۹۵ ق) تصمیم نهایی خود را برای اهدای کتاب به محمود گرفته است؛ از این رو شاعر تا سال ۴۰۰ ق در حین سرودن بخش ساسانیان به مناسبت در یکی دو بیت از محمود یاد کرده، اما در بخش اساطیری و حماسی، بعدها در پاکتویس این بخش‌ها، قطعه‌هایی برای اهدای شاهنامه سروده و شاهنامه را به شکل مورد پسند محمود درآورده و پس از پایان نظم شاهنامه در سال ۴۰۰ ق سروده‌های خود را برای محمود فرستاده است.

به طور کلی، تقی‌زاده (۱۳۴۹: ۲۰۲-۲۰۵ و ۲۱۳-۲۱۷)، رجایی (۱۳۴۶: ۲۸۴-۲۸۶)، آتش (۱۳۵۷: ۶۲-۶۹)، ریاحی (۱۳۸۲: ۴۶؛ ۱۳۸۹: ۱۲۶-۱۲۵)، کزازی (۱۳۸۸، ج ۷: ۴۹۹-۴۹۷)، نحوی (۱۳۹۱: ۱۱۵-۱۲۵)، خالقی مطلق (۱۳۹۳، ج ۱: ۴۰-۴۲) و آیدنلو (۱۳۹۴: ۱۱۱-۱۱۲) بر این نظرند که مدایح محمود پس از سال ۴۰۰ ق سروده شده است؛ زیرا فردوسی در شاهنامه به بخشش خراج اشاره کرده و این بخشش یا پس از قحطی سال ۴۰۱ ق خراسان یا پس از فتح هندوستان توسط محمود غزنوی در سال‌های ۴۰۶ ق و ۴۰۹ ق بوده است.

در برابر این دیدگاه‌ها، ریتز^۱ درباره نسخه اهدایی شاهنامه به محمود غزنوی نظر متفاوتی دارد و بر این باور است که شاهنامه «بخش‌بخش» به دربار غزنه فرستاده شده است؛ او می‌نویسد: «در این هیچ تردیدی نمی‌توان داشت که شاهنامه از میانه کتاب به بعد به نام محمود شده است؛ زیرا از آغاز شاهنامه که بگذریم در ۱۴ مورد از شاهنامه مدح محمود هست. نه این است که فردوسی شاهنامه را یک‌بار به صورت کامل برای محمود فرستاده باشد، بلکه آن را بخش‌بخش فرستاده و مدایحی که در پایان بعضی بخش‌ها دیده می‌شود، باید همراه بخش ارسالی تقدیم شده باشد و اینکه در آغاز داستان خسرو و شیرین شکوه می‌کند که محمود از حسد بدگوی حتی "نکرد اندرین داستان‌ها نگاه" ثابت می‌کند که کتاب را یک‌جا تقدیم نکرده است» (ریتز، ۱۳۵۷: ۴۱).

نگارنده نیز در مقاله‌ای نشان داده که احتمالاً شاهنامه دو بار به دربار غزنه فرستاده شده است: یک بار به صورت ناقص (از دیباچه شاهنامه تا پایان پادشاهی انوشیروان) که محمود غزنوی به دلیل بدگویی حاسدان شاهنامه را نمی‌پذیرد (نکرد اندرین داستان‌ها نگاه) و بار دیگر با فرستادن بخش‌های پایانی شاهنامه (از پادشاهی هرمزد پسر انوشیروان تا پایان پادشاهی یزدگرد سوم) برای سالار شاه (نصر بن ناصرالدین، برادر محمود غزنوی)، که فردوسی در این بخش پایانی از سالار شاه می‌خواهد شاهنامه را بخواند (بخواند، ببیند به پاکیزه‌مغز) و ارزش آن را به شاه یادآوری کند (وژان پس کند یاد بر شهریار) و برای او پاداش مناسبی بفرستد (محمودی لاهیجانی، ۱۳۹۸: ۵۷-۵۸).

۲. پادشاهی محمود غزنوی و سرودن مدایح شاهنامه

محمود غزنوی در سال ۳۸۴ق از سوی امیر نوح بن منصور سامانی (۳۸۷-۳۶۵ق) به سپه‌سالاری خراسان منصوب شد و در همان زمان، امیر نوح بن منصور به سبکتکین (پدر محمود غزنوی) لقب «ناصر الدین و الدوله» و به محمود، لقب «سیف الدوله» داد (گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۷۱-۳۷۲؛ ابن اثیر، ۱۹۸۷، ج ۷: ۴۶۶-۴۶۷). سبکتکین در شعبان سال ۳۸۷ق درگذشت و اسماعیل بن ناصرالدین جانشین او شد. محمود با آگاهی از جانشینی برادر خود، با کمک بُغراجق و نصر بن ناصرالدین علیه او برخاست و پس از هفت ماه، او را برکنار کرد (گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۷۵-۳۷۶؛ ابن اثیر، ۱۹۸۷، ج ۷: ۴۸۸-۴۸۹). بدین‌گونه محمود غزنوی توانست در ذی‌القعدة سال ۳۸۹ق تاج‌گذاری کند. گردیزی درباره‌ی این تاج‌گذاری نوشته است: «چون امیر محمود رحمة‌الله از فتح مرو فارغ شد و امیر خراسان گشت و به بلخ آمد، هنوز به بلخ بود که رسول‌القادر بالله از بغداد به نزدیک او آمد با عهد خراسان و لواء و خلعت فاخر و تاج، و قادر او را لقب نهاد "یمین‌الدوله و امین‌المله ابوالقاسم محمود ولی‌امیرالمؤمنین"، پس چون آن عهد و لوا برسد، امیر محمود بر تخت سلطنت نشست و خلعت بپوشید و تاج بر سر نهاد و خاص و عام را بار داد، اندر ذی‌القعدة سنه تسع و ثمانین و ثلثمائه» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۸۱).

با توجه به اطلاعاتی که فردوسی درباره‌ی سن و سال خود در شاهنامه آورده، به نظر می‌رسد آخرین مدح مفصل او مدح جنگ بزرگ کیخسرو بوده که آن را در ۶۵ سالگی سروده است (محمودی لاهیجانی، ۱۳۹۸: ۵۵-۵۸). فردوسی در این بخش از خداوند می‌خواهد که به او عمری بدهد تا شاهنامه را به نام محمود غزنوی به پایان ببرد؛ از این رو می‌توان دریافت که فردوسی هنگام سرودن مدح محمود در جنگ بزرگ کیخسرو، هنوز سرودن شاهنامه را تمام نکرده بوده است (فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۴: ۱۷۲، ب ۴۰-۴۱). همچنین فردوسی در این بخش می‌نویسد که نخستین بار در ۵۸ سالگی بوده که آوازه به قدرت رسیدن محمود غزنوی را شنیده است:

بدانگه که بُد سال پنجاه و هشت	نوان‌تر شدم چون جوانی گذشت
خروشی شنیدم ز گیتی بلند	که اندیشه شد تیز و تن بی‌گزند
که ای نامداران و گردن‌کشان	که جُست از فریدون فرخ‌نشان
فریدون بیداردل زنده شد	زمان و زمین پیش او بنده شد
به داد و به بخشش گرفت این جهان	سرش برتر آمد ز شاهنشهان
فروزان شد آثار تاریخ او	که جاوید بادا بن و بیخ او
از آن گه که گوشم شنید این خروش	نهادم بدان فرخ‌آواز گوش
بپیوستم این نامه بر نام اوی	همه بهتری باد فرجام اوی
که باشد به پیری مرا دستگیر	خداوند شمشیر و تاج و سریر
همی‌خواهم از کردگار بلند	که چندان بماند تنم بی‌گزند

که این نامه بر نام شاه جهان بگویم، نمانم سخن در نهان
(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۴: ۱۷۲-۱۷۳، ب ۴۳-۵۳)

مطابق گفته پژوهشگران سال زادروز فردوسی ۳۲۹ق یا ۳۳۰ق بوده است (ریاحی، ۱۳۸۲: ۳۲-۳۹؛ شاپورشه‌بازی، ۱۳۶۵: ۴۲-۴۷؛ ۱۳۶۹: ۳۷۸-۳۷۰؛ نحوی، ۱۳۹۴: ۱۷۵-۱۸۶). اگر سال ۳۲۹ق پذیرفته شود، اشاره فردوسی به ۵۸ سالگی می‌تواند با سال ۳۸۷ق برابر باشد؛ سالی که سبکتکین درگذشته و محمود غزنوی تصمیم گرفته است با برکناری برادر خود قدرت را به دست بگیرد. بنابراین، اگر نخستین اشاره در ۵۸ سالگی (۳۸۷ق) باشد و آخرین مدح مفصل در ۶۵ سالگی (۳۹۴ق) سروده شده باشد، بازه زمانی سرایش مدایح محمود را باید میان این دو تاریخ (۳۸۷-۳۹۴ق) در نظر گرفت. نگارنده نیز با توجه به سال‌های سرودن شاهنامه و شواهدی که در مدایح محمود آمده، نشان داده است که مدایح محمود غزنوی باید میان سال‌های ۳۹۰ق تا ۳۹۴ق سروده شده باشد و انتساب آنها به حوالی سال ۴۰۰ق یا پس از آن قابل قبول نیست (محمودی لاهیجانی، ۱۳۹۸: ۵۷-۵۲).

۳. پراکندگی مدایح محمود در شاهنامه

مدایح محمود غزنوی در بخش‌های مختلف شاهنامه آمده است و تحلیل پراکندگی این مدح‌ها نکته‌های مهمی را روشن می‌سازد؛ اینکه فردوسی در میان سال‌های ۳۹۰ق تا ۳۹۴ق برای کدام داستان‌ها مدح و ستایش آورده و هدف او از این کار چه بوده است. با دقت در شاهنامه، می‌توان در پانزده مورد، مدح و ستایش محمود را مشاهده کرد که در ادامه، در کنار داستان‌های دیگر، با شماره‌گذاری مشخص شده است:

۱. دیباجه شاهنامه (۲۰۹ بیت)؛ مدح: ۴۷ بیت (فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۱۵-۱۸، ب ۱۶۱-۲۰۸).

گیومرت (۷۰ بیت)، هوشنگ (۲۴ بیت)، طهمورت (۴۷ بیت)، جمشید (۱۹۴ بیت)، ضحاک (۴۹۹ بیت)، فریدون (۱۰۶۸ بیت)، منوچهر (۱۶۰۸ بیت)، نوذر (۵۵۹ بیت)، زو (۱۵۶ بیت)، کیقباد (۱۸۵ بیت)، جنگ مازندران (۸۸۵ بیت)، جنگ هاماوران (۴۴۱ بیت)، رستم و هفت گردان (۱۶۱ بیت)، رستم و سهراب (۱۰۱۴ بیت)، سیاوخش (۲۵۲۴ بیت)، کین سیاوخش (۴۹۰ بیت)، رفتن گیو به ترکستان (۷۰۲ بیت)، پادشاهی کیخسرو (۳۶۵ بیت)، فرود سیاوخش (۱۲۴۵ بیت)، کاموس کشانی (۲۸۸۱ بیت)، اکوان دیو (۱۸۶ بیت)، بیژن و منیژه (۱۲۷۹ بیت)، دوازده رخ (۲۵۲۱ بیت).

۲. جنگ بزرگ کیخسرو (۳۱۴۱ بیت) مدح: ۷۲ بیت (همان، ج ۴: ۱۶۹، ب ۱-۷۲).

پادشاهی لهراسپ (۹۱۳ بیت).

۳. سخن دقیقی (۱۰۲۸ بیت)؛ مدح: ۱۳ بیت (همان، ج ۵: ۷۵، ب ۱-۱۳).

۴. سخن فردوسی (۵۰۹ بیت)؛ در ابتدا ۳۵ بیت (همان، ج ۵: ۱۷۵، ب ۱۰۲۹-۱۰۶۳) و در انتها ۳ بیت مدح آورده است (همان، ج ۵: ۲۱۸، ب ۱۵۳۷-۱۵۳۵).

۵. هفت‌خوان اسفندیار (۸۴۹ بیت)؛ مدح: ۱۰ بیت (همان، ج ۵: ۲۲۰، ب ۱۰-۱۹).

۶. رستم و اسفندیار (۱۶۷۲ بیت)؛ مدح: ۳ بیت (همان، ج ۵: ۴۳۸، ب ۱۶۶۹-۱۶۷۱).

۷. رستم و شغاد (۳۴۸ بیت)؛ مدح: ۲۳ بیت (همان، ج ۵: ۴۳۹، ب ۶-۲۸).

بهمن (۱۶۰ بیت)، همای (۳۲۲ بیت).

۸. داراب (۱۳۶ بیت)؛ مدح: ۶ بیت (همان، ج ۵: ۵۱۵، ۶-۱).

دارا (۴۵۹ بیت).

۹. اسکندر (۱۹۰۸ بیت)؛ مدح: ۱ بیت (همان، ج ۶: ۱۲۹، ۱۹۰۸).

۱۰. اشکانیان (۷۸۱ بیت)؛ مدح: ۴۱ بیت (همان، ج ۶: ۱۳۵، ۲۳-۶۳).

اردشیر بابکان (۶۵۴ بیت).

۱۱. شاپور پسر اردشیر بابکان (۱۲۱ بیت)؛ مدح: ۲۰ بیت (همان، ج ۶: ۲۴۱، ب ۱۰-۲۹).

اورمزد پسر شاپور ۹۱ بیت، بهرام پسر اورمزد ۴۵ بیت، بهرام پسر بهرام ۲۷ بیت، بهرام بهرامیان ۱۵ بیت، نرسی ۲۵ بیت، اورمزد پسر نرسی ۴۰ بیت، شاپور ذوالاکتاف ۶۶۰ بیت، اردشیر نکوکار ۱۷ بیت، شاپور پسر شاپور ۳۳ بیت، بهرام پسر شاپور ۳۲ بیت.

۱۲. یزدگرد بزه‌گر (۶۸۰ بیت)؛ مدح: ۵ بیت (همان، ج ۶: ۳۵۷، ب ۲۸-۳۲).

بهرام گور (۲۵۹۱ بیت)، یزدگرد بهرام گور (۲۶ بیت)، هرمزد یزدگرد (۱۸ بیت)، پیروز پسر یزدگرد (۱۴۰ بیت)، بلاش پسر پیروز (۱۹۰ بیت)، قباد (۳۸۰ بیت).

۱۳. انوشیروان (۴۵۱۷ بیت)؛ در انتهای «داستان کلیله و دمنه» یک بیت مدح دارد (همان، ج ۷، ۳۷۳، ۳۵۱۳) و در ابتدای «گفتار اندر نامه‌نوشین‌روان به پسرش هرمزد» پنج بیت مدح دارد (همان، ج ۷: ۴۰۴، ۳۸۶۱-۳۸۶۶) و در انتهای «گفتار اندر نامه‌نوشین‌روان به پسرش هرمزد» هفت بیت مدح دارد (همان، ج ۷: ۴۰۹، ۳۹۲۲-۳۹۲۸) و در انتهای «گفتار اندر ولیعهد کردن نوشین‌روان مر هرمزد را» یک بیت مدح دارد (همان، ج ۷، ۴۵۵، ۴۴۴۵).
هرمزد پسر انوشیروان (۱۹۲۶ بیت).

۱۴. خسرو پرویز (۴۱۰۷ بیت)؛ در ابتدای «داستان خسرو با شیرین» (۱۵۹ بیت) درباره‌ی رد شدن شاهنامه می‌گوید و در بیتی محمود را می‌ستاید (همان، ج ۸: ۲۵۹، ب ۳۳۹۲).

شیرویه (۶۱۵ بیت)، اردشیر پسر شیرویه (۵۰ بیت)، فرابین (۴۸ بیت)، بوران‌دخت (۲۳ بیت)، آزر می‌دخت (۱۱ بیت)، فرخزاد (۱۶ بیت)، یزدگرد سوم (۸۹۴ بیت).

۱۵. در پایان شاهنامه، پنج بیت مدح آمده است (همان، ج: ۸، ۴۸۷، ب ۸۸۸-۸۹۲).

با توجه به پراکندگی مدح‌ها در شاهنامه (شماره ۱-۱۵) می‌توان پرسش‌هایی را طرح کرد؛ ازجمله اینکه چرا فردوسی از دیباچه شاهنامه تا جنگ بزرگ کب خسرو، مدحی را به ابتدا و انتهای داستان‌ها نیفزوده است؟ در این بخش، داستان‌هایی مانند ضحاک، فریدون، منوچهر، جنگ مازندران، رستم و سهراب، سیاوخش، فرود سیاوخش، کاموس کشانی، بیژن و منیژه و دوازده‌رخ دیده می‌شود که ممکن بود برای شاه و درباریان بسیار جذاب و قابل توجه باشد، اما فردوسی هیچ مدحی را در آغاز و پایان آنها نیاورده است. اگر هدف فردوسی این بوده است که نسخه کامل شاهنامه را با آوردن مدایحی به محمود تقدیم کند، چرا در بزرگ‌ترین و شاخص‌ترین داستان‌های آغاز شاهنامه مدحی دیده نمی‌شود؟

به نظر برخی پژوهشگران، مدایح محمود در شاهنامه بسیار سست و بی‌پایه است و نمی‌تواند سروده فردوسی باشد (جنیدی، ۱۳۸۷، ج: ۱، ۲۸-۳۲؛ ۱۳۸۷، ج: ۳، ۱۴۴). در این باره مالمیر می‌نویسد: «در شاهنامه شعری مدحی که حاوی مدح اشخاص باشد، نبوده است، مدح کار و کردار نیکو یا پهلوانان کهن هست، اما مدح افراد روزگار مثل محمود در آن نیست... آنچه در مدح محمود هست، از فردوسی نیست و در اصل درباره محمود غزنوی هم نیست، بلکه به گمانم اشعاری است در مدح محمود بن محمد ملک‌شاه سلجوقی که در سال ۵۲۵ فوت کرده است که با دستکاری به نام محمود غزنوی شده و در شاهنامه گنجانده‌اند» (مالمیر، ۱۳۸۸: ۲۴۳-۲۴۴).

جنیدی و مالمیر مدایح را الحاقی می‌دانند؛ با این حال، بررسی متن شاهنامه و توالی تاریخی مدایح نشان می‌دهد که بسیاری از بیت‌ها احتمالاً از فردوسی است و دلایل محکم‌تری برای الحاقی دانستن مدایح لازم است. همان‌طور که خالقی مطلق در این باره نوشته است: «الحاقی دانستن این مدایح چیزی جز پیشنهاد دستبرد در متن شاهنامه نیست. باید به دیده گرفت که گذشته از دلایل متن‌شناسی و روش پیرایش انتقادی که اصالت این مدایح را حتمی می‌سازد، اگر این مدایح الحاقی بودند در آنها بارها از کمک‌های شایان سلطان به شاعر سخن رفته بود و نه از گله شاعر به بی‌توجهی سلطان. گذشته از این، کمی شگفت است که در این "مدایح الحاقی" بزرگان دربار و حکومت محمود و خویشان او نیز فراموش نشده‌اند» (خالقی مطلق، ۱۳۹۳، ج: ۱۱: ۱۷۹-۱۷۸).^۲

ریاحی (۱۳۸۲: ۵۸-۵۷) با اصیل دانستن مدایح محمود در شاهنامه و با توجه به گفته نظامی عروضی که «شاهنامه، علی‌دیلیم در هفت مجلد نبشت» (نظامی، ۱۳۸۲: ۶۳)، کوشش کرده است مدح‌های محمود را اساس قرار دهد و فواصل هفت مجلد را مشخص کند. البته در میان مجلد‌هایی که ریاحی مشخص کرده است، تنها در سه مورد (۱، ۵، ۶) مدح در ابتدای مجلد دیده می‌شود و در موارد دیگر خبری از مدح و ستایش نیست و این تناقضی را در آوردن مدح‌ها برای آغاز مجلدات شاهنامه نشان می‌دهد. این‌گونه ریاحی نیز نتوانسته برای پراکندگی مدح‌ها در شاهنامه پاسخی دقیق و قانع‌کننده ارائه کند.

۴. شاهنامه کامل یا مجموعه‌ای از داستان‌های منتخب

پیش‌فرض بسیاری از شاهنامه‌پژوهان این است که فردوسی «نسخه‌ای کامل» از شاهنامه را به دربار غزنه فرستاده است، اما پراکندگی مدایح محمود در شاهنامه با چنین فرضی سازگار نیست. اگر فردوسی می‌خواست شاهنامه کاملی تقدیم کند، مدایح باید در آغاز مجلد‌ها یا دست‌کم در ابتدای مهم‌ترین داستان‌ها قرار می‌گرفت، در حالی که چنین الگویی در شاهنامه دیده نمی‌شود. فقدان این الگو نشان می‌دهد که باید در فرض رایج تجدید نظر کرد و به دنبال شکل واقعی نسخه تقدیمی شاهنامه بود.

می‌توان فرض کرد که فردوسی، نه شاهنامه کامل، بلکه مجموعه‌ای گزینشی از داستان‌هایی را که تا آن زمان به پایان رسانده یا در خلال سرودن آنها مدح محمود را گفته بود، در قالب مجلّدی جداگانه برای دربار غزنه فرستاده باشد. بر این اساس مدایح محمود، مرزهای بخش‌هایی از شاهنامه را نشان می‌دهد که برای معرفی اثر فردوسی به دربار سروده شده بود. فرستادن چنین مجموعه‌ای گزینشی، بی‌آنکه تضمینی برای دریافت صله وجود داشته باشد، با وضعیت مالی شاعر و با منطق عرضه اثری پرحجم چون شاهنامه سازگارتر است. ارسال نسخه کامل، با حجم نزدیک به پنجاه‌هزار بیت و بدون پشتیبانی مالی، فرضی ضعیف و بی‌پشتوانه به نظر می‌رسد. بر این اساس، می‌توان گفت که فردوسی پس از تاج‌گذاری محمود غزنوی، در حین سرودن شاهنامه، داستان‌هایی را انتخاب کرده، برای آنها مدح سروده و در ۶۵ سالگی، مجلّدی از این داستان‌های منتخب را به دربار غزنه فرستاده است.

فردوسی با اشاره به سن و سال خود در برخی داستان‌ها نشان داده که سرایش شاهنامه از ابتدا تا انتها خطی و یک‌دست نبوده است. او بخشی از شاهنامه را تا سال ۳۸۴ق به نظم آورده که می‌توان آن را تحریر و تدوین نخست دانست و بخش دیگر را بین سال‌های ۳۸۷ق تا ۴۰۰ق سروده است؛ بخشی که می‌توان آن را تحریر و تدوین دوم شاهنامه در نظر گرفت (محمودی لاهیجانی، ۱۳۹۸: ۵۳).

روشن است که آنچه در این مقاله «نسخه گزینشی» یا «نسخه تقدیمی» نامیده شده، به تحریر نخست ارتباطی ندارد و به دوره تحریر دوم بازمی‌گردد؛ زیرا محمود غزنوی در سال ۳۸۴ق هنوز به پادشاهی نرسیده بود. این نسخه گزینشی نه به صورت مستقل، بلکه در خلال سرودن و کامل کردن تحریر دوم طراحی شده و سپس با کارکردی تقدیمی احتمالاً از شاهنامه استخراج و پاک‌نویس شده است. بنابراین پاره‌ای از مدایح باید هم‌زمان با سرودن داستان‌ها در تحریر دوم سروده شده باشد؛ داستان‌هایی مانند جنگ بزرگ کیخسرو، اشکانیان، شاپور پسر اردشیر بابکان، بهرام پسر شاپور و پادشاهی انوشیروان. در مقابل، مدایح محمود در بخش‌های سروده‌شده پیشین (تحریر نخست)، مانند دیباجه شاهنامه، سخن دقیقی، سخن فردوسی، هفت‌خوان اسفندیار، رستم و شغاد و پادشاهی داراب، باید بعدها و در جریان تحریر دوم، به ابتدای این داستان‌ها افزوده شده باشد.

بدین ترتیب، با تفکیک داستان‌هایی که فردوسی در آنها مدح محمود را آورده است، می‌توان فرض وجود مجموعه‌ای گزینشی و منسجم را مطرح کرد که فردوسی آن را برای تقدیم به دربار غزنه و معرفی اثر خود تنظیم کرده بود. البته برخی منابع تاریخی، مانند چهارمقاله نظامی عروضی، از تقدیم شاهنامه به صورت اثری کامل یاد کرده‌اند: «بیست و پنج سال در آن کتاب مشغول شد که آن کتاب تمام کرد و الحق هیچ باقی نگذاشت... پس شاهنامه علی دیلم در هفت مجلد نبشت، و فردوسی بودلف را برگرفت، و روی به حضرت نهاد بغزنین...» (نظامی عروضی، ۱۳۸۲: ۶۲-۶۳). این گزارش، تصویری کلی از فرایند سرایش و تقدیم شاهنامه ارائه می‌کند و باید توجه داشت که گزارش‌هایی از این دست نسبت به زمان سرودن شاهنامه (۴۰۰ق) غالباً متأخرند و اطلاعات ناهمخوان و متناقض فراوانی در آنها دیده می‌شود (نفیسی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۶۶-۸۹)؛ از این رو شواهد درون‌متنی، اگرچه به‌تنهایی قاطع نیستند، اما در کنار یکدیگر و با در نظر گرفتن محدودیت منابع تاریخی، امکان فرض نسخه‌ای گزینشی برای تقدیم به محمود غزنوی را تقویت می‌کنند.

۵. داستان‌های منتخب و نسخه تقدیمی شاهنامه

فردوسی با آوردن مدح محمود در دیباجه (۴۷ بیت) و انتهای شاهنامه (۵ بیت) نشان داده که شاهنامه به نام محمود غزنوی درآمده است، با این حال، اثر تقدیمی فردوسی به احتمال فراوان با داستان جنگ بزرگ کیخسرو آغاز می‌شده است؛ از این رو فردوسی برای جنگ بزرگ کیخسرو ۷۲ بیت مدح آورده که ۲۵ بیت بیشتر از بیت‌های مدح دیباجه است.

با دقت در بیت‌هایی که در ابتدای داستان‌ها برای مدح محمود آمده است، می‌توان نسخه تقدیمی به دربار غزنه را شامل داستان‌های زیر دانست:

۱. جنگ بزرگ کیخسرو (۳۱۴۱ بیت): مدح: ۷۲ بیت (فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۴: ۱۶۹، ب ۱-۷۲):

۲. سخن دقیقی (۱۰۲۸ بیت): مدح: ۱۳ بیت (همان، ۷۵: ۵، ب ۱-۱۳):

۳. سخن فردوسی (۵۰۹ بیت): مدح: ۳۵ بیت (همان، ۱۷۵: ۵، ب ۱۰۲۹-۱۰۶۳):

۴. داستان هفت‌خوان اسفندیار (۸۴۹ بیت): مدح: ۱۰ بیت (همان، ۲۲۰: ۵، ب ۱۰-۱۹):

۵. داستان رستم و شغاد (۳۴۸ بیت): مدح: ۲۳ بیت (همان، ۴۳۹: ۵، ب ۶-۲۸):

۶. پادشاهی داراب (۱۳۶ بیت): مدح: ۶ بیت (همان، ۵۱۵: ۵، ب ۱-۶):

۷. اشکانیان (۷۸۱ بیت): مدح: ۴۱ بیت (همان، ۱۳۵: ۶، ب ۲۳-۶۳):

۸. پادشاهی شاپور پسر اردشیر بابکان (۱۲۱ بیت): مدح: ۲۰ بیت (همان، ۲۴۲-۲۴۳، ب ۱۰-۲۹):

۹. یزدگرد بزه‌گر (۶۸۰ بیت): مدح: ۵ بیت (همان، ۳۵۷: ۶، ب ۲۸-۳۲):

۱۰. «گفتار اندر نامه نوشین‌روان به پسرش هرمزد» (۶۸ بیت): در ابتدای این داستان «۶ بیت» (همان، ج ۷: ۴۰۴، ۳۸۶۱-۳۸۶۶) و در انتهای آن «۷ بیت» مدح آمده است (همان، ج ۷: ۴۰۹، ۳۹۲۲-۳۹۲۸).

با تحلیل هر بخش می‌توان دریافت که این داستان‌ها به چه دلایلی انتخاب شده و چرا از داستان‌های دیگر در این مجموعه تقدیمی استفاده نشده است. همچنین نکته‌هایی درباره منطق روایی و شیوه چینش این داستان‌ها در این مجموعه آشکار می‌شود. باید توجه داشت که آنچه در ادامه می‌آید، نه گزارشی تاریخی، بلکه تفسیری محتمل از کارکرد روایی این داستان‌ها در نسخه تقدیمی شاهنامه است.

۵-۱. جنگ بزرگ کیخسرو: آغاز نسخه تقدیمی

فردوسی در آغاز این بخش، جنگاوری و بخشش محمود را می‌ستاید و درباره وزیر او، فضل بن احمد اسفراینی، می‌گوید:

ز دستور فرزانه و دادگر پراگنده‌رنج من آید به بر
(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۴: ۱۷۱، ب ۳۱)

سپس به نگه داشتن شاهنامه نزد خود اشاره می‌کند و تصریح می‌کند که شاهنامه را تا آن زمان به نام شاه دیگری درنیاورده است:

همی‌داشتم تا کی آید پدید جوادی که جودش نخواهد کلید
(همان، ج ۴: ۱۷۱، ب ۳۵)

در ادامه از رسیدن به ۶۵ سالگی، تهی‌دستی و رنج خود سخن می‌گوید:

چنین سال بگذاشتم شست و پنج	به درویشی و زندگانی به رنج
چو پنج از بر سال شستم نشست	تن اندر نشیب و سرم سوی پست

(همان، ج: ۴، ۱۷۲، ب ۴۰-۴۱)

و می‌افزاید که در ۵۸ سالگی آوازه محمود غزنوی را شنیده است:

بدانگه که بُد سال پنجاه و هشت	نوان‌تر شدم چون جوانی گذشت
خروشی شنیدم ز گیتی بلند	که اندیشه شد تیز و تن بی‌گزند
که ای نامداران و گردن‌کشان	که جُست از فریدون فَرخ نشان
فریدون بیدار دل زنده شد	زمان و زمین پیش او بنده شد

(همان، ج: ۴، ۱۷۲، ب ۴۳-۴۶)

سپس می‌نویسد که این کتاب را به نام محمود درآورده است و از خداوند می‌خواهد تا شاهنامه را به نام «شاه جهان» به پایان برساند:

بپیوستم این نامه بر نام او	همه بهتری باد فرجام او...
همی‌خواهم از کردگار بلند	که چندان بماند تنم بی‌گزند،
که این نامه بر نام شاه جهان	بگویم، نمانم سَخُن در نهان

(همان، ج: ۴، ۱۷۲-۱۷۳، ب ۵۰ و ۵۲-۵۳)

از این بیت‌ها می‌توان دریافت که فردوسی هنگام سرودن این بخش (داستان جنگ بزرگ کیخسرو)، که به گفته خود ۶۵ سال داشته، هنوز سرایش شاهنامه را به پایان نرسانده بوده است؛ از این رو از خداوند طول عمر طلب می‌کند تا شاهنامه را به نام محمود غزنوی کامل کند. او در ادامه، محمود را «خداوند هند، چین، ایران و توران» می‌خواند:

جهاندارِ بخشنده و دادگر	کزویست پیدا به گیتی هنر
خداوندِ هند و خداوندِ چین	خداوندِ ایران و توران‌زمین

(همان، ج: ۴، ۱۷۳، ب ۵۵-۵۶)

باید توجه داشت که داستان جنگ بزرگ کیخسرو، روایت فتح و پیروزی و نماد اوج پادشاهی آرمانی است. کیخسرو در این داستان بر همه سرزمین‌های شرق، از توران تا چین، چیره می‌شود؛ از این رو این روایت می‌توانست الگویی نمادین از پادشاهی جهان‌گشا ارائه دهد که بازتاب اهداف سیاسی فتوحات محمود غزنوی باشد.

تعداد بیت‌های مدح در این بخش، نسبت به دیباچه شاهنامه بیشتر و اغراق‌آمیزتر است؛ این امر می‌تواند نشانه‌ای باشد بر اینکه این مدح با هدف ارائه متنی رسمی و تقدیمی سروده شده است. افزون بر این، فردوسی در همین بخش به روند تقدیم شاهنامه اشاره می‌کند؛ از جمله نگاه داشتن شاهنامه برای زمانی مناسب و لحظه‌ای که آن را به نام محمود درآورده است.

۵-۲. سخن دقیقی: بازخوانی نمادین پیوند سامانیان و غزنویان

روایت خواب فردوسی و ملاقات دقیقی در خواب، همراه با مدح محمود در آغاز این بخش، تصویری از شاهی ارائه می‌دهد که بخت و اقبال و تاج و تخت به او می‌نازد. در این روایت، محمود شاهنشاهی «گیرنده شهر» توصیف می‌شود که سرزمین‌های بسیاری را فتح کرده است. در ادامه، پیش‌بینی حمله محمود به چین نیز در همین چارچوب قابل توجه است:

و زان پس به چین اندرآرد سپاه
نیایدش گفتن کسی را درشت
همه مهتران برگشایند راه
همه تاج شاهانش آمد به مش
(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۵: ۷۶، ب ۷-۸)

از آنجا که دقیقی شاعر دربار سامانی بوده است، قرارگرفتن مدح محمود در ابتدای «سخن دقیقی» و آوردن این بخش در نسخه تقدیمی، می‌توانست به مثابه نوعی بازخوانی نمادین تداوم میراث سیاسی و فرهنگی سامانیان در دوره غزنویان تلقی شود. روایت ناتمام دقیقی در شاهنامه، به ویژه در کنار حمایت محمود از فردوسی، این امکان تفسیری را فراهم می‌کرد که محمود غزنوی وارث و پشتیبان سنت شاهی ایران معرفی شود، بی‌آنکه این پیوند به صورت صریح یا تاریخی بیان شده باشد.

افزون بر این، محتوای داستان گشتاسپ و زردشت، یعنی پیوند مشروعیت پادشاهی با پشتیبانی از پیامبر، در نسخه تقدیمی می‌توانست کارکردی نمادین بیابد و الگویی برای بازنمایی نسبت میان قدرت سیاسی و حمایت دینی فراهم کند.

۵-۳. سخن فردوسی: معرفی شاعر

در آغاز این بخش، فردوسی به «ناتندرست» بودن بیت‌های دقیقی اشاره می‌کند و در مقابل، طبع خویش را به «آب روان» تشبیه می‌کند؛ تشبیهی که بر توانایی او در سرودن اشعار حماسی دلالت دارد:

چو این نامه افتاد در دست من
نگه کردم این نظم سست آدم
به ماهی گراينده شد شست من!
بسی بیت ناتندرست آدم!
من این زان بگفتم که تا شهریار
بداند سخن گفتن نابکار!
دو گوهر بُد این با دو گوهر فروش
کنون شاه دارد به گفتار گوش:
سخن چون بدین گونه بایدت گفت
مگوی و مکن رنج با طبع جفت!
چو بند روان بینی و رنج تن
به کانی که گوهر نیایی مکن!
چو طبعی نباشد چو آب روان
میر پیش این نامه خسروان!
دهان گر بماند ز خوردن تهی
از آن به که ناسازخوانی نهی!
(همان، ۱۳۷۵، ج ۵: ۱۷۵، ب ۲۹-۱۰۳۶)

در ادامه، فردوسی تصریح می‌کند که سروده‌های خود را بیست سال نگه داشته است تا سزاوار این رنج بیست‌ساله را بیابد و هنگامی که محمود بر تخت پادشاهی می‌نشیند، او را شایسته آن می‌بیند که شاهنامه به نامش درآید:

سَخُن را نگه‌داشتم سال بیست   بدان تا سزاوارِ این رنج کیست:
 ابوالقاسم آن شهریارِ جهان   کزو تازه شد تاجِ شاهنشهان
 جهاندارمحمود با فَرّ و جود   که او را کند ماه و کیوان سُجود
 بیامد نشست از برِ تختِ داد   جهاندار چون او که دارد به یاد؟
 (همان، ج: ۵، ۱۷۷، ب: ۱۰۵۳-۱۰۵۶)

این بخش، مرز میان سروده‌های دقیقی و فردوسی را به روشنی نشان می‌دهد؛ از این رو حضور آن در نسخه تقدیمی معنادار است. فردوسی در اینجا از هویت، روش، هدف و انگیزه خود سخن می‌گوید و این گونه خود را به محمود غزنوی معرفی می‌کند؛ از این رو «سخن فردوسی» را می‌توان بخشی دانست که شاعر هویت و جایگاه خود را برای مخاطب درباری روشن می‌کند.

۵-۴. هفت‌خوان اسفندیار: الگویی برای فتوحات

فردوسی در آغاز این بخش، بار دیگر به ستایش بخشنده‌گی و جنگاوری محمود غزنوی می‌پردازد (فردوسی، ۱۳۹۱، ج: ۵، ۲۱۹-۲۲۰، ب: ۱۰-۲۰). سپس داستان هفت‌خوان اسفندیار می‌آید که در اصل مرحله پایانی پیروزی گشتاسپ بر ارجاسپ تورانی است.

روایت‌هایی که در «سخن دقیقی»، «سخن فردوسی» و «داستان هفت‌خوان اسفندیار» آمده است، افزون بر نمایش توانایی فردوسی در سرودن اشعار حماسی، بر مضمون فتح و پیروزی شاه بر دشمنان خارجی نیز تمرکز دارد. در داستان هفت‌خوان اسفندیار، این پیروزی به شکلی قاطع و نهایی به انجام می‌رسد. از این منظر، می‌توان این روایت را مانند جنگ بزرگ کیخسرو، الگویی از پادشاهی پیروز و جهان‌گشا دانست که در نسخه تقدیمی، با فتوحات محمود غزنوی در شرق هم‌خوانی می‌یابد. همچنین پیش‌بینی لشکرکشی محمود به چین در «سخن دقیقی» را می‌توان در همین چارچوب تفسیر کرد. افزون بر این، شخصیت اسفندیار، با تأکید بر فرمان‌برداری، اطاعت از شاه و پایبندی به نظم شاهنشاهی، می‌توانست الگویی نمادین از اقتدار و انضباط سیاسی ارائه دهد که برای مخاطب درباری نسخه تقدیمی معنادار باشد.

۵-۵. رستم و شغاد: روایت خیانت و هشدار

فردوسی در آغاز این داستان، بار دیگر به این موضوع اشاره می‌کند که اگر خداوند به او طول عمری بدهد، شاهنامه را به نام محمود غزنوی به پایان خواهد برد. این نشان می‌دهد که هنگام سرودن این مدایح، کار سرایش شاهنامه هنوز به انجام نرسیده بود:

اگر مانم اندر سپنجی‌سرای   روان و خرد باشدم رهنمای،
 سرآرم من این نامه باستان   به گیتی بمانم یکی داستان،
 به نام جهاندار محمودشاه   ابوالقاسم آن فَرّ دیهیم و گاه
 (فردوسی، ۱۳۹۱، ج: ۵، ۴۳۹، ب: ۶-۸)

سپس محمود را «خداوند ایران و آنیران و هند» می‌خواند که این تعبیر، بار دیگر جایگاه پادشاه جهان‌گشا را برجسته می‌کند:

خداوند ایران و آنیران و هند   ز فَرّش جهان شد چو رومی‌پرند
 (همان، ج: ۵، ۴۴۰، ب: ۹)

داستان رستم و شغاد، بر مضمون خیانت و فریب نزدیکان و فروپاشی قدرت به دست عناصر داخلی استوار است. از این منظر، می‌توان این روایت را در کنار دیگر داستان‌های منتخب نسخه تقدیمی، دارای کارکردی هشدارآمیز دانست؛ هشدار که نه به صورت صریح، بلکه در قالب روایت حماسی، مخاطب را به هوشیاری در برابر خطرات درونی، درباریان و کارگزاران فرامی‌خواند. در این چارچوب، حضور داستان رستم و شغاد در مجموعه تقدیمی را می‌توان بخشی از روایت‌های عبرت‌آموز دانست که در کنار داستان‌های فتح و پیروزی، بُعد هشدار و تأمل سیاسی اثر را نیز حفظ می‌کند.

۵-۶. پادشاهی داراب: الگویی برای شکست تازیان و فتح روم

در این داستان، داراب ابتدا با تازیان می‌جنگد و آنها را شکست می‌دهد (فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۵: ۵۱۷-۵۱۸، ب ۲۸-۴۲)، سپس با قیصر روم (فیلقوس) روبه‌رو می‌شود و در جنگی او را هم شکست می‌دهد (همان، ج ۵: ۵۱۸-۵۲۳، ب ۴۳-۹۴).

این داستان می‌توانست محمود غزنوی را به لشکرکشی و فتح سرزمین‌های غربی تشویق کند. حتی می‌توانست این اندیشه را به صورتی نمادین القا کند که می‌توان خلیفه بغداد را به اطاعت خود درآورد.

۵-۷. اشکانیان: مشروعیت بخشی به پادشاهی

در ابتدا، محمود را شاهنشاه ایران، زابل، قنوج تا مرز کابل می‌خواند:

شهنشاه ایران و زابلستان
ز قنوج تا مرز کابلستان
(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۶: ۱۳۵، ب ۲۶)

سپس به امیر نصر بن ناصرالدین و سپهدار شاه اشاره می‌کند (همان، ج ۶: ۱۳۵، ب ۲۹-۳۰). سخنان بعدی فردوسی درباره بخشش خراج در ۱۴ سؤال است و محمود غزنوی را برای این بخشش با انوشیروان و فریدون فرخ مقایسه می‌کند و او را برای عدل و دادگستری می‌ستاید.

باید توجه داشت که داستان اشکانیان روایت پیروزی اردشیر بابکان بر اردوان، آخرین پادشاه اشکانی، است و این نمادی از برآمدن شاه آرمانی بوده است که می‌توانسته در یک اثر تقدیمی الگوی مناسبی برای مشروعیت بخشی به پادشاهی محمود غزنوی باشد.

۵-۸. شاپور پسر اردشیر بابکان: الگوی کشورگشایی

فردوسی در بیتی نشان می‌دهد که ستایش محمود در دیباچه شاهنامه را پیش از این سروده است:

سرِ نامه کردم ثنائیِ ورا
بزرگی و آیین و رای ورا
(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۶: ۲۴۲، ب ۲۰)

داستان پادشاهی شاپور پسر اردشیر بابکان نیز روایت پیروزی شاپور بر رومیان است و این نیز می‌توانست الگوی مناسبی برای تبلیغات دربار محمود غزنوی برای فتح سرزمین‌های غربی باشد. همچنین نشان می‌دهد که نسخه تقدیمی شاهنامه، ساختاری سیاسی-تبلیغاتی داشته است.

۵-۹. یزدگرد بزه‌گر: دادگری، عبرت و اخلاق پادشاهی

در انتهای پادشاهی بهرام شاپور بیت‌هایی آمده که به احتمال فراوان مقدمه پادشاهی یزدگرد بزه‌گر بوده است و باید آنها را به جای پایان پادشاهی بهرام شاپور، در ابتدای پادشاهی یزدگرد بزه‌گر آورد؛ زیرا این بخش در نسخه‌های کهن شاهنامه پس از عنوان پادشاهی یزدگرد بزه‌گر آمده و در نسخه لندن

(۶۷۵ق) نیز به ابتدای پادشاهی یزدگرد بزه‌گر متصل شده است و در این نسخه، فاصله‌ای وجود ندارد که بتوان این بخش را به‌یقین مربوط به انتهای پادشاهی بهرام شاپور دانست.^۳ از سوی دیگر خالقی مطلق در بخشی از کتاب سخن‌های دیرینه با عنوان «آغاز و انجام داستان‌های شاهنامه» به موارد متعددی اشاره کرده است که مصححان شاهنامه آغاز و انجام برخی داستان‌ها را دریافته‌اند و آنها را در جای درست خود نیاورده‌اند، مثلاً در چاپ‌های مول، بروخیم و مسکو خطبه پادشاهی انوشیروان به پایان پادشاهی قباد برده شده است (خالقی مطلق، ۱۳۸۱: ۱۸۱).

در مقدمه داستان یزدگرد بزه‌گر، فردوسی به ۶۳ سالگی خود اشاره می‌کند و می‌گوید که اگر در پیری، شاهنامه را به نام محمود به پایان ببرد، جای شگفتی نیست:

ایا شست و سه ساله مرد کهن تو از باد تا چند رانی سَخُن!
همان روز تو ناگهان بگذرد در توبه بگزین و راه خرد!
جهاندار ازین پیر خشنود باد! خرد مایه باد و سخن سود باد!
اگر در سَخُن موی کافدهمی به باریکی اندر شکافدهمی
گر او این سَخُن‌ها که اندرگرفت به پیری سر آرد، نباشد شگفت!
به نام شهنشاه شمشیرزن به بالا سرش برتر از انجمن!
زمانه به کام شهنشاه باد! سر تخت او افسر ماه باد!
که زویست کام و بدویست نام وزو باد تخت کیی شادکام!
بزرگی و دانش و راه باد! وزو دست بدخواه کوتاه باد!
(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۶: ۳۵۷، ب ۲۴-۳۲)

پادشاهی یزدگرد بزه‌گر، از نظر فرجام بیدادگری الگوی مناسبی برای عدالت و دادگری شاه بود و می‌توانست موضوعی جذاب برای نسخه تقدیمی فردوسی باشد. فردوسی در این داستان نشان می‌دهد که اگر شاه راه بیداد و ستم به زیردستان را در پیش بگیرد، نه تنها کشور دچار آشوب می‌شود، بلکه شاه مشروعیت خود را نزد مردم از دست خواهد داد؛ این نکته هشداری روشن و آشکار است که نقش اخلاق و دادگستری را در پایداری کشور یادآور می‌شود. از سوی دیگر پایان داستان، یعنی رسیدن بهرام گور به پادشاهی با برگزاری آزمونی نمادین و پهلوانانه، نمونه‌ای است که نشان می‌دهد پادشاه شایسته باید فره ایزدی، شجاعت، پهلوانی و مقبولیت مردمی داشته باشد. چنین روایتی با جهت‌گیری نسخه تقدیمی کاملاً سازگار است: هم هشدار سیاسی دارد (فرجام بیدادگری)، هم الگوی شاه آرمانی را عرضه می‌کند (بازگشت به داد) و هم مشروعیت شاه را در قالب روایتی پهلوانی بازمی‌نماید.

۵-۱۰. گفتار اندر نامه نوشین‌روان به پسرش هر مزد: پایان نسخه تقدیمی

فردوسی در آغاز این داستان به نگه داشتن شاهنامه نزد خود اشاره می‌کند و پس از آن می‌گوید که شاهنامه را در دیباچه به نام محمود غزنوی درآورده است:

همی‌گفتم این نامه را چند گاه نهان بُد ز کیوان و خورشید و ماه
چو تاج سَخُن نام محمود گشت ستایش به آفاق موجود گشت
(همان، ج ۷: ۴۰۴، ب ۳۸۶۳-۳۸۶۴)

سپس به حمله محمود غزنوی به هندوستان اشاره می‌کند:

جهان بستد از بت‌پرستان هند به تیغی که دارد چو وشی‌پرند
(همان، ج ۷: ۴۰۴، ب ۳۸۶۶)

در انتهای این داستان نیز بار دیگر محمود را می‌ستاید و به پیروزی او در برابر هندیان اشاره می‌کند (باید توجه داشت که محمود غزنوی در سال ۳۹۰ ق به هندوستان لشکر کشیده و بر چیپال پیروز شده و در سال ۳۹۱ ق به نیشابور آمده است (گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۸۲):

جهان بستد از مردم بت‌پرست ز دیبای دین بر دل آیین ببست
(همان، ج ۷: ۴۰۹، ب ۳۹۲۶)

سراسر این نامه، پند و اندرز انوشین‌روان به فرزندش هرمزد است که او باید در پادشاهی چگونه رفتار کند؛ از این رو این متن چیزی شبیه به کتاب‌های «نصیحت الملوک» یا «پندنامه‌های شاه» است. این بخش می‌تواند پایان‌بندی مناسبی برای مجموعه تقدیمی فردوسی باشد و با توجه به محتوای آن، طبیعی است که در پایان اثری تقدیمی قرار بگیرد.

انتخاب آگاهانه داستان‌ها و آوردن مدح برای آنها نشان می‌دهد که به احتمال فراوان فردوسی مجموعه یا نسخه‌ای تقدیمی تنظیم کرده بود که این مجموعه تقدیمی از «جنگ بزرگ کیخسرو» آغاز می‌شد و با «گفتار اندر نامه نوشین‌روان به پسرش هرمزد» به پایان می‌رسید. این نسخه تقدیمی نشان می‌دهد که فردوسی برای جلب نظر پادشاه جنگجویی چون محمود غزنوی موضوعاتی مانند پیروزی بر دشمنان، کشورگشایی، عبرت سیاسی و دادگستری را انتخاب کرده بود. انتخاب این موضوعات تصادفی نبوده و بسیار آگاهانه انجام شده است و شواهد گزینشی بودن داستان‌ها را قوت می‌بخشد. غیاب داستان‌های تراژیک، مانند رستم و سهراب، سیاوخش و فرود که شکست و سوگ را روایت می‌کنند، قابل تأمل است. نیاوردن داستان‌هایی که ضعف، بی‌خردی و شکست شاهان را نشان می‌دهد یا حماسه‌ای پهلوانی که تمرکز اصلی آن بر جنگاوری پهلوان است، نشان می‌دهد که فردوسی از سال ۳۸۹ ق، با تاج‌گذاری محمود غزنوی تا سال ۳۹۴ ق نه تنها داستان‌هایی همراه با مدح و ستایش می‌سروده است، بلکه از میان داستان‌هایی که تا آن زمان سروده بود (سخن فردوسی، هفت‌خوان اسفندیار، رستم و شغاد، پادشاهی داراب) مواردی را انتخاب کرده است و برای آنها نیز مدح سروده تا مجموعه‌ای را تدارک ببیند که شایسته تقدیم به محمود غزنوی و دربار غزنه باشد. شواهد نشان می‌دهد که این نسخه تقدیمی از داستان‌هایی شکل گرفته بود که به پیروزی شاهان بر دشمنان خارجی تمرکز داشت و برخی روایت‌های پهلوانی نیز با محوریت شاهان در این مجموعه آمده بود.

۶. نپذیرفتن شاهنامه از سوی محمود غزنوی

یکی از گره‌های تاریخی فرایند سرایش شاهنامه، ماجرای «نسخه تقدیمی شاهنامه» و برخورد محمود غزنوی با آن بوده است. بیت‌های آغازین داستان خسرو با شیرین، نشان می‌دهد که فردوسی نسخه تقدیمی شاهنامه را به دربار غزنه فرستاده، اما این نسخه به دلیل بدگویی حاسدان پذیرفته نشده است:

ز گفتار و کردار آن راستان،	کهن گشته این نامه باستان
کجا یادگارست از آن سرکشان!	همی نو کنم نامه‌یی زین نشان
سَخُن‌های شایسته و غمگسار	بود بیت شش بار بیور هزار
نبشته به ایات صد بار سی!	نبیند کسی نامه پارسى
همانا که کم باشد از پانصد!	اگر بازجویی درو بیت بد
به گیتی ز شاهان درخشنده‌یی،	چُنین شهریاری و بخشنده‌یی
ز بدگوی و بختِ بد آمد گناه!	نکرد اندرین داستان‌ها نگاه
تبه شد بر شاه بازار من!	حسد کرد بدگوی در کار من
بخواند، ببیند به پاکیزه‌مغز،	چو سالار شاه این سَخُن‌های نغز
کز دور بادا بد بدگمان!	زگنجش من ایدر شوم شادمان
مگر تخم رنج من آید به بار،	وُزان پس کند یاد بر شهریار
ز خورشید تابنده‌تر بخت او!	که جاوید باد افسر و تخت او!

(ج ۸: ۲۵۹-۲۶۰، ب ۳۳۸۷-۳۳۹۸)

مشخص است که این بیت‌ها و درخواست فردوسی از سالار شاه در نسخه تقدیمی نبوده است. همچنین مقدمه داستان خسرو با شیرین نشان می‌دهد که شاهنامه در زمان ارسال این نسخه هنوز به پایان نرسیده است. بنابراین باید مقدمه داستان خسرو با شیرین را واکنشی پس از نپذیرفتن نسخه تقدیمی دانست. بر پایه همین شواهد دو مرحله را می‌توان از یکدیگر تفکیک کرد:

۱. مرحله نخست: ارسال نسخه تقدیمی و رد آن

نسخه تقدیمی، چنان‌که پیش‌تر گفته شد، احتمالاً گزیده‌ای از بخش‌های سروده‌شده شاهنامه بوده که فردوسی به امید جلب حمایت محمود غزنوی فرستاده بوده و به نظر می‌رسد این نسخه پذیرفته نشده است.

۲. مرحله دوم: سرودن مقدمه خسرو با شیرین

پس از رد نسخه تقدیمی، فردوسی در آغاز داستان خسرو با شیرین، گلایه خود را با لحنی تلخ اما امیدوارانه مطرح می‌کند. به نظر می‌رسد که شاعر در این زمان تصمیم گرفته است درخواست خود را به سالار شاه عرضه کند. احتمال دارد که داستان خسرو با شیرین، همراه با مقدمه گلایه‌آمیز آن، در قالب رساله‌ای مستقل، نزد سالار شاه فرستاده شده باشد؛ زیرا داستان خسرو با شیرین در میان پادشاهی خسرو پرویز قرار دارد و دشوار می‌توان فرض کرد که سالار شاه بدون وجود رساله‌ای مستقل، این درخواست را در لابه‌لای داستان‌های فراوان شاهنامه بیابد. پس از این نیز در شاهنامه هیچ نشانی از پاسخ یا واکنش سالار شاه دیده نمی‌شود؛ شاهنامه دیگر به موضوع تقدیم اثر باز نمی‌گردد: نه نشانی از پذیرش شاهنامه و پادشاه دیده می‌شود و نه اشاره‌ای به سرنوشت آن درخواست ثبت شده است. در این میان، هجونا‌مه منسوب به فردوسی نیز نمی‌تواند شاهدی قطعی برای بازسازی رابطه شاعر با محمود غزنوی تلقی شود؛ زیرا بر پایه پژوهش خطیبی (۱۳۹۵: ۶۶-۷۰)، این هجونا‌مه از حیث تاریخی و متنی فاقد اصالت است و به احتمال فراوان در دوره‌ای پس از فردوسی پدید آمده است. از این رو، سکوت شاهنامه درباره سرنوشت نسخه تقدیمی را باید مستقل از هجونا‌مه منسوب به فردوسی، و بر پایه شواهد درون‌متنی خود شاهنامه ارزیابی کرد.

۷. نتیجه گیری

بررسی پراکندگی و جایگاه مدایح محمود غزنوی در متن شاهنامه فردوسی نشان می‌دهد که فرض ارسال یک نسخه کامل، منقح و یکپارچه از شاهنامه به دربار غزنه، با شواهد سازگاری ندارد. مدایح محمود نه تنها از نظر محل قرارگیری، نظم و پیوستگی ناهمگون اند، بلکه از حیث زمانی نیز با بازه مشخصی از سرایش شاهنامه هم‌پوشانی دارند که به روشنی پیش از پایان نظم کل اثر قرار می‌گیرد. این شواهد این احتمال را تقویت می‌کند که فردوسی در مقطعی از سرایش شاهنامه، و نه پس از اتمام آن، اقدام به سرودن مدایح محمود کرده است.

تحلیل تاریخی مدایح و قرائن مربوط به سن و سال فردوسی نشان می‌دهد که سرایش این مدایح به احتمال فراوان در فاصله‌ای محدود، یعنی میان سال‌های ۳۹۰ق تا ۳۹۴ق انجام گرفته است؛ بازه‌ای که با تثبیت قدرت سیاسی محمود غزنوی و امید شاعر به جلب حمایت دربار هم‌زمان است. از این منظر، مدایح محمود نه الحاقی‌های متأخر کاتبان، بلکه بخشی از راهبرد فردوسی برای فراهم آوردن نسخه‌ای تقدیمی تلقی می‌شود؛ نسخه‌ای که در آن شاعر، هم‌زمان با ادامه سرایش شاهنامه، برخی داستان‌ها را برای ارائه به دربار انتخاب کرده است.

بر پایه این تحلیل، می‌توان چنین دریافت که نسخه تقدیمی شاهنامه به محمود غزنوی، نه نسخه کامل شاهنامه، بلکه نسخه‌ای گزینشی از داستان‌های سروده شده بوده است. گزینش این داستان‌ها تصادفی نبوده، بلکه با توجه به مضامینی چون پیروزی در جنگ، کشورگشایی، مشروعیت سیاسی، دادگستری و تصویر شاه آرمانی انجام گرفته و داستان‌های تراژیک یا روایت‌هایی که ضعف، شکست یا بحران مشروعیت شاهان را برجسته می‌کنند، کنار گذاشته شده‌اند. تمرکز مدایح در داستان‌هایی چون جنگ بزرگ کیخسرو، سخن دقیقی، سخن فردوسی، هفت‌خوان اسفندیار، رستم و شغاد، پادشاهی داراب، اشکانیان، شاپور پسر اردشیر بابکان، یزدگرد بزه‌گر و گفتار اندر نامه نوشین‌روان به پسرش هرمزد، نشانه این گزینش آگاهانه است.

از سوی دیگر، بیت‌های آغازین داستان خسرو با شیرین، که در آنها شاعر از بی‌اعتنایی دربار غزنه و ناکامی خود در جلب توجه محمود سخن می‌گوید، قرینه‌ای مهم برای بازسازی سرنوشت این نسخه تقدیمی به شمار می‌آید. این شواهد نشان می‌دهد که نسخه گزینشی شاهنامه، دست‌کم آن گونه که فردوسی انتظار داشته، پذیرفته نشده و همین ناکامی در بیان گالیه‌ها و تغییر مخاطب، بازتاب یافته است.

سرانجام، می‌توان گفت که پراکندگی مدایح محمود در شاهنامه نه حاصل آشفتگی متن، نه الزاماً نتیجه الحاقی‌های متأخر، بلکه بازتاب فرایندی تاریخی و مرحله‌مند در سرایش و ارائه شاهنامه است. در این چارچوب، فردوسی نه صرفاً شاعری در پی ستایش شاه، بلکه سامان‌دهنده آگاه متن و انتخاب‌گر روایت‌ها برای مخاطبی سیاسی بوده است. این نگاه می‌تواند افق تازه‌ای برای بازخوانی رابطه شاهنامه با قدرت سیاسی و بازاندیشی در تاریخ تدوین شاهنامه بگشاید.

پی‌نوشت

1. Ritter

۲. خالقی مطلق در ابتدای «سخن فردوسی» نیز دلایلی برای الحاقی ندانستن مدایح محمود آورده است (خالقی مطلق، ۱۳۹۳، ج ۱۰: ۳۳۴).

۳. در اینجا تصویر نسخه‌های استانبول (۷۳۱ق)، قاهره (۷۴۱ق)، کراچی (۷۵۲ق)، استانبول (۷۸۳ق) و کاما (احتمالاً قرن ۷ یا ۸) نشان می‌دهد که بیت‌های پایانی پادشاهی بهرام پسر شاپور را باید مقدمه پادشاهی یزدگرد بزه‌گر دانست؛ زیرا مقدمه در این نسخه‌ها پس از عنوان «پادشاهی یزدگرد بزه‌گر» آمده است. تنها در نسخه لندن (۶۷۵ق) این مقدمه پیش از عنوان دیده می‌شود و همین موضوع سبب شده که خالقی مطلق، این مقدمه را در پایان پادشاهی بهرام پسر شاپور بیاورد (فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۶: ۳۵۷، ب ۲۴-۳۲).

[illegible][illegible]

پ. تصویر نسخه قاهره: (فردوسی، ۷۴۱ق: ۵۴۴)

ت. تصویر نسخه کراچی: (فردوسی، ۷۵۲ق: ۱۴۶)

ث. تصویر نسخه استانبول: (فردوسی، ۷۸۳ق: ۲۲۶ب-۲۲۷الف)

ج. تصویر نسخه کاما (قرن هفتم یا هشتم): (فردوسی، بی تا: ۶۳۲)

منابع

- آیدنلو، سجاد (۱۳۹۴) «معرفی و بررسی دو تصحیح تازه شاهنامه: ویرایش نهایی چاپ مسکو و ویرایش دوم شاهنامه به اهتمام جلال خالقی مطلق»، آینه میراث، س ۱۳، ضمیمه ش ۴۰، ص ۹-۱۴۴.
- آتش، احمد (۱۳۵۷) «تاریخ نظم شاهنامه»، سیمرغ، ترجمه توفیق سبحانی، ش ۵، ص ۶۲-۶۹.
- ابن الاثیر، عزالدین علی بن محمد (۱۹۸۷) الکامل فی التاریخ، تحقیق أبی الفداء عبدالله القاضی، ج ۷، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- تقی زاده، سیدمحمد (۱۳۴۹) فردوسی و شاهنامه او، به اهتمام حبیب یغمائی، تهران: سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- جنیدی، فریدون (۱۳۸۷) شاهنامه فردوسی، ویرایش فریدون جنیدی، ج ۱ و ۳، تهران: بنیاد نیشابور، بلخ.
- خالقی مطلق، جلال (۱۳۸۱) سخن های دیرینه (سی گفتار درباره فردوسی و شاهنامه)، به کوشش علی دهباشی، تهران: افکار.
- خالقی مطلق، جلال (۱۳۹۳) یادداشت های شاهنامه، ج ۱۰ و ۱۱، تهران: مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی.
- خطیبی، ابوالفضل (۱۳۹۵) آیا فردوسی محمود غزنوی را هجو گفت؟، تهران: پردیس دانش.
- رجایی، محمدعلی (۱۳۴۶) «شاهنامه برای دریافت صله سروده نشده است»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، س ۳، ش ۱۲، ص ۲۹۳-۲۵۵.
- ریاحی، محمدمامین (۱۳۸۲) سرچشمه های فردوسی شناسی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ریاحی، محمدمامین (۱۳۸۹) فردوسی، تهران: طرح نو.
- ریتز، هلموت. (۱۳۵۷) «فردوسی و شاهنامه»، سیمرغ، ترجمه افسانه ریاحی، ش ۵، ص ۳۷-۴۶.
- صفا، ذبیح الله (۱۳۸۹) حماسه سرایی در ایران، تهران: امیرکبیر.
- شاپور شهبازی، علی رضا (۱۳۶۵) «زادروز فردوسی»، ترجمه ابوالحسن گونیلی، آینده، س ۱۲، ش ۱-۳، فروردین-خرداد، ص ۴۲-۴۷.
- شاپور شهبازی، علی رضا (۱۳۶۹) «زادروز فردوسی»، ایرانشناسی، س ۲، ش ۲، ص ۳۷۰-۳۷۸.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۱) شاهنامه، به کوشش جلال خالقی مطلق، دفتر ششم با همکاری محمود امیدسالار و دفتر هفتم با همکاری ابوالفضل خطیبی، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۴) شاهنامه (چاپ عکسی از روی نسخه خطی کتابخانه بریتانیا به شماره Add, 21, 103 مشهور به شاهنامه لندن)، نسخه برگردان: ایرج افشار و محمود امیدسالار، تهران: طلایه.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۳) شاهنامه، پیرایش جلال خالقی مطلق، تهران: سخن.
- فردوسی، ابوالقاسم (کتابت ۷۳۱ق) شاهنامه، نسخه تویقاپوسرای، نسخه عکسی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۶۵۳۸.
- فردوسی، ابوالقاسم (کتابت ۷۴۱ق) شاهنامه، نسخه دارالکتب قاهره، ش ۶۰۰۶س.
- فردوسی، ابوالقاسم (کتابت ۷۵۲ق) شاهنامه، نسخه موزه ملی کراچی، ش N.M. 1957-913/3.
- فردوسی، ابوالقاسم (کتابت ۷۸۳ق) شاهنامه، نسخه کتابخانه تویقاپوسرای در استانبول، ش H. 1510.
- فردوسی، ابوالقاسم (کتابت احتمالاً قرن هفتم یا هشتم) شاهنامه، نسخه مؤسسه شرق شناسی کاما در بمبئی، ش 103. 21.
- کزازی، جلال الدین (۱۳۸۸) نامه باستان، ج ۷، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت).

گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن ضحاک (۱۳۶۳) تاریخ گردیزی، تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.

مالمیر، تیمور (۱۳۸۸) «دیباچه در شاهنامه و رسالت فردوسی»، مطالعات ایرانی، س ۸، ش ۱۶، ص ۲۳۳-۲۴۷.

محمودی لاهیجانی، سید علی (۱۳۹۸) «سال‌های سرودن شاهنامه و ستایش محمود غزنوی»، جستارهای نوین ادبی، ش ۲۰۷، ص ۴۳-۶۸.

محیط طباطبایی، سیدمحمد (۱۳۵۶) «شاهنامه آخرش خوش است»، شاهنامه‌شناسی ۱: مجموعه گفتارهای نخستین مجمع علمی بحث درباره شاهنامه، تهران: انتشارات بنیاد شاهنامه فردوسی، ص ۵۴-۶۹.

محیط طباطبایی، سیدمحمد (۱۳۶۹) فردوسی و شاهنامه، مجموعه مقالات، تهران: امیرکبیر.

مینوی، مجتبی (۱۳۵۴) فردوسی و شعر او، چاپ دوم، تهران: کتابفروشی خیام.

نحوی، اکبر (۱۳۹۱) «گذشته ز شوال ده با چهار، تأملی در یک بیت تاریخ‌دار شاهنامه»، پژوهشنامه ادب حماسی، س ۸، ش ۱۴، ص ۱۱۵-۱۲۵.

نحوی، اکبر (۱۳۹۴) «آدینه هرمزد بهمن، بررسی گاهشماری بیتی از شاهنامه»، نامه فرهنگستان، د ۱۵، ش ۲ (پیاپی ۵۸)، ص ۱۷۵-۱۸۶.

نظامی عروضی، احمد بن عمر (۱۳۸۲) چهار مقاله، تصحیح مجدد و شرح و گزارش از رضا انزابی‌نژاد و سعید قره‌بگلو، تهران: جامی.

نفیسی، سعید (۱۳۹۰) «فردوسی»، مقالات سعید نفیسی، به کوشش کریم اصفهانیان با همکاری محمدرسول دریاگشت، ج ۲، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار، ص ۶۶-۸۹.

References

- Aidanlou, S. (2015). "A Description and Comprehensive Examination of the Two New Redactions of the *Shahnameh*: 'The Moscow Final Version', and 'The 2nd Edition of the *Shahnameh*'". *Ayeneh-ye Miras*, 13 (40): 9-144. [In Persian]
- Atash, A. (1978). "Tarikh-e Nazm-e Shahnameh" [The History of the Composition of the *Shahnameh*] (T. Sobhani, trans.). *Simorgh*, (5): 62-69. [In Persian]
- Ferdowsi, A. (2005). *Shahnameh (Facsimile of British Library Manuscript Add. 21,103, Known as the London Shahnameh)* (I. Afshar & M. Omidshahar, eds.). Tehran: Talayeh. [In Persian]
- Ferdowsi, A. (2012). *Shahnameh* (J. Khaleghi Motlagh & M. Omidshahar & A. Khatibi, eds.). Tehran: Markaz-e Dayerat al-Ma'aref-e Bozorg-e Eslami. [In Persian]
- Ferdowsi, A. (2014). *Shahnameh* (J. Khaleghi Motlagh, ed.). Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Ferdowsi, A. (731 AH). *Shahnameh*, Topkapi Palace Manuscript, photographed copy, Tehran University Central Library, No. 6538. [In Persian]
- Ferdowsi, A. (741 AH). *Shahnameh*, Dar al-Kutub Cairo Manuscript, No. 6006S. [In Persian]
- Ferdowsi, A. (752 AH). *Shahnameh*, National Museum Karachi Manuscript, No. N.M. 1957-913/3. [In Persian]
- Ferdowsi, A. (783 AH). *Shahnameh*, Topkapi Palace Library Manuscript, Istanbul, No. H. 1510. [In Persian]
- Ferdowsi, A. (probably 7th-8th century AH). *Shahnameh*, Kama Oriental Institute, Bombay, No. 21.103. [In Persian]
- Gardizi, A. (1984). *Tarikh-e Gardizi* [The History of Gardizi] (A. Habibi, ed.). Tehran: Donyaye Ketab. [In Persian]
- Ibn al-Athir, A. (1987). *Al-Kamil fi al-Tarikh* (A. A. al-Qadi, ed.) (vol. 7). Beirut: Dar al-Kutub

- al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Joneydi, F. (2008). *Shahnameh-ye Ferdowsi* (F. Joneydi, ed.) (vols. 1-3). Tehran: Nishapur Foundation, Balkh. [In Persian]
- Kazzazi, J. D. (2009). *Nameh-ye Bastan* (vol. 7). Tehran: Sazman-e Motale'eh va Tadvin-e Kotob-e Olum-e Ensani-e Daneshgah-ha (SAMT). [In Persian]
- Khaleghi Motlagh, J. (2002). *Sokhan-ha-ye Dirineh* [Ancient Sayings: Thirty Essays on Ferdowsi and the *Shahnameh*] (A. Dehbashi, ed.). Tehran: Afkar. [In Persian]
- Khaleghi Motlagh, J. (2014). *Yaddasht-ha-ye Shahnameh* (vols. 10-11). Tehran: Markaz-e Dayerat al-Ma'aref-e Bozorg-e Eslami. [In Persian]
- Khatibi, A. F. (2016). *Aya Ferdowsi Mahmoud-e Ghaznavi ra Hajv Goft?* [Did Ferdowsi Satirize Mahmud of Ghazni?]. Tehran: Pardis-e Danesh. [In Persian]
- Mahmoudi Lahijani, S. A. (2019). "The Years of Shahnameh Composition and the Praise of Mahmud of Ghazni". *Jostarhaye Novin-e Adabi [Journal of Modern Literary Studies]*, (207): 43-68. [In Persian]
- Malmir, T. (2009). "Dibacheh dar *Shahnameh* va Resalat-e Ferdowsi" [Preface in the *Shahnameh* and Ferdowsi's Mission]. *Motale'at-e Irani*, 8 (16): 233-247. [In Persian]
- Minovi, M. (1975). *Ferdowsi va She'r-e Ou* [Ferdowsi and His Poetry]. Tehran: Ketabforushi-e Khayyam. [In Persian]
- Mohit Tabataba'i, S. M. (1977). "*Shahnameh Akharash Khosh Ast*". *Shahnameh-shenasi 1: Majmueh-ye Goftarhaye Nokhostin Majma' Olumi darbareh-ye Shahnameh*. Tehran: Bonyad-e Shahnameh-ye Ferdowsi: 54-69. [In Persian]
- Mohit Tabataba'i, S. M. (1990). *Ferdowsi va Shahnameh* [Ferdowsi and the *Shahnameh*]. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Nafisi, S. (2011). "Ferdowsi". In K. Esfahaniyan & M. Daryagasht (eds.). *Maqalat-e Sa'id Nafisi* (vol. 2). Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Publications: 66-89. [In Persian]
- Nahvi, A. (2012). "Gozashteh ze Shavval 10 ba 4, Ta'ammoli dar yek Bayt-e Tarikhdar-e *Shahnameh*" [Fourteen Days Passed from Shawwal, A Contemplation upon a Dated Verse in *Shahnameh*]. *Pazhoohnameh-ye Adab-e Hamasi*, 8 (14): 115-125. [In Persian]
- Nahvi, A. (2015). "Adineh Hormazd-e Bahman, Barrasi-ye Gahshomari-e Bayti az *Shahnameh*". *Nameh-ye Farhangestan*, 15 (2, Serial No. 58): 175-186. [In Persian]
- Nizami Aruzi, A. (2003). *Chahar Maqala* [Four Discourses] (R. Anzabi Nejad & S. Qara-Baglu, eds.). Tehran: Jami. [In Persian]
- Rajai, M. A. (1967). "*Shahnameh* baraye Daryaft-e Seleh Soroude Nashode Ast" [The *Shahnameh* Was Not Composed to Receive Patronage]. *Daneshkadeh-ye Adabiat va Olum-e Ensani-ye University of Ferdowsi Mashhad*, 3 (12): 255-293. [In Persian]
- Riahi, M. A. (2003). *Sar Cheshmeh-haye Ferdowsi-shenasi* [Sources of Ferdowsi Studies]. Tehran: Pazhooheshgah-e Olum-e Ensani va Motale'at-e Farhangi. [In Persian]
- Riahi, M. A. (2010). *Ferdowsi*. Tehran: Tarh-e No. [In Persian]

- Ritter, H. (1978). "Ferdowsi and *Shahnameh*" (A. Riahi, trans.). *Simorgh*, (5): 37-46. [In Persian]
- Safa, Z. (2010). *Hamaseh-Sarayi dar Iran* [Epic Storytelling in Iran]. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Shapurshahbazi, A. R. (1986). "Zadrooz-e Ferdowsi" [Ferdowsi's Birthday] (A. Ghonili, trans.). *Ayandeh*, 12 (1-3): 42-47. [In Persian]
- Shapurshahbazi, A. R. (1990). "Zadrooz-e Ferdowsi". *Iran Shenasi*, 2 (2): 370-378. [In Persian]
- Taqizadeh, S. M. (1970). *Ferdowsi va Shahnameh-ye Ou* [Ferdowsi and His *Shahnameh*] (H. Yaghmaei, ed.). Tehran: Selseleh-ye Entesharat-e Anjoman-e Asar-e Melli. [In Persian]